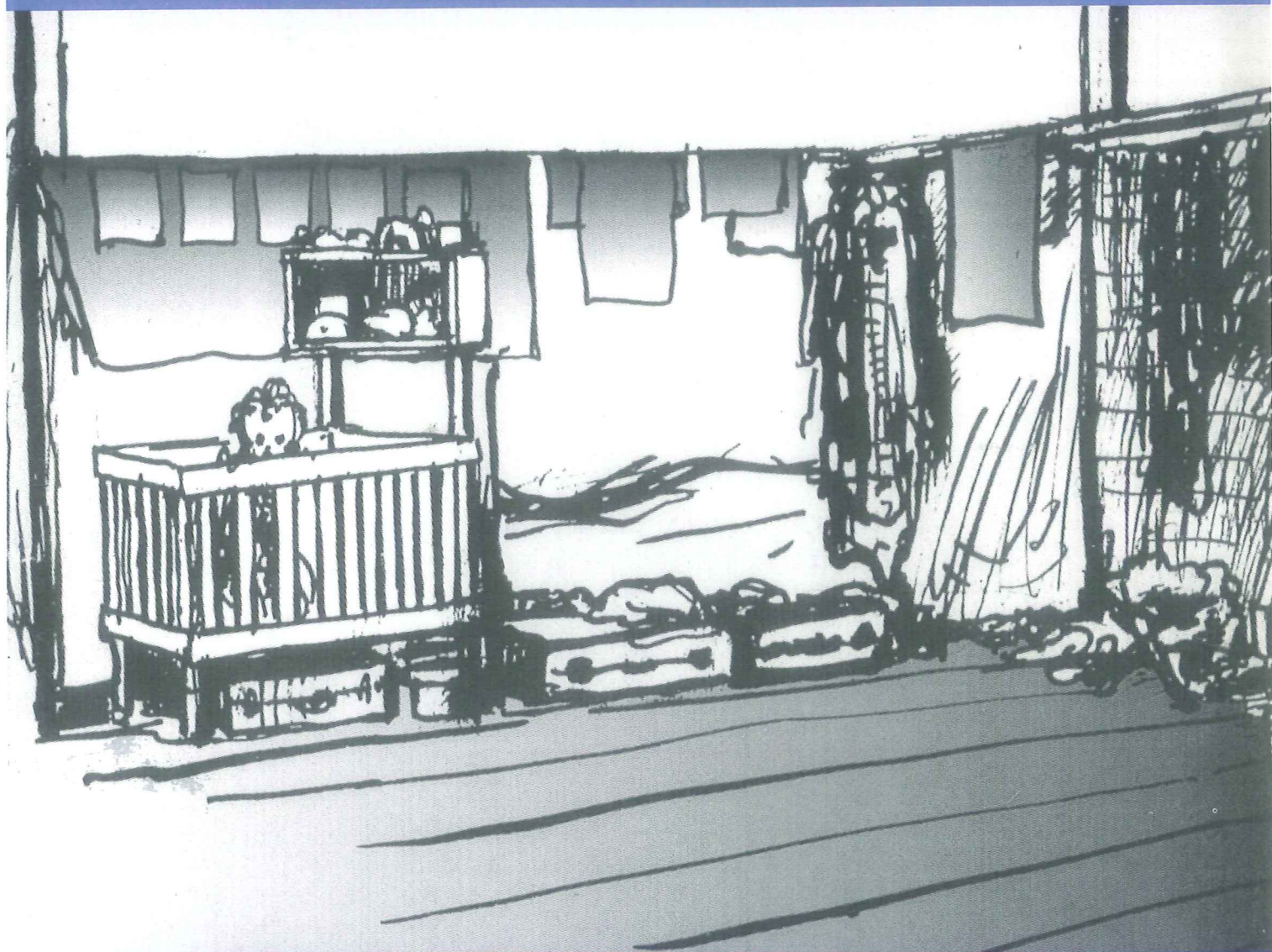

TOMMY

EN DE OORLOG

EEN PROJECT OVER VRIJHEID
VOOR DE BASISCHOOL

Stichting

Vredeseducatie

Tekst en redactie: Ank Robben
Medewerking: Ruud de Ket, Geu Visser
Productie: Gerdo Zoon
Tekeningen: Meindert Keuning, Bedrich Fritta, Leo Haas
Vormgeving: Peter Dekkers
Druk: Kerckebosch B.V., Zeist

TOMMY

EN DE OORLOG

*EEN PROJECT OVER VRIJHEID
VOOR DE BASISCHOOL*

Stichting

Vredeseducatie

INHOUD

3	<i>INLEIDING</i>
4	<i>TERUGBLIK OP THERESIENSTADT</i>
5	<i>DE GEVANGENE IN HET BABYKUSSEN</i>
6	<i>OPZET</i>
7	<i>TOMMY EN DE OORLOG</i>
12	<i>LESSUGGESTIES</i>
23	<i>LEERLINGENBLADEN</i>

De tekeningen op de voor en achterkant en de bladzijden 3, 5, 13, 15, 17, 19, 21, 22 en 26 zijn gemaakt door de vader van Tommy: Bedrich Fritta.
Leo Haas maakte de tekening op bladzijde 4; Meindert Keuning illustreerde het verhaal Tommy en de oorlog en de werkbladen op de bladzijden 25 en 28.

INLEIDING

Probeer kinderen eens uit te leggen wat vrijheid is. Dat is geen eenvoudige opdracht. Want weten we niet pas echt wat vrijheid is als we zelf onderdrukt worden? Vrijheid wordt door velen beleefd als de belangrijkste waarde in onze samenleving.

In dit project laten we kinderen het belang van vrijheid ontdekken. We doen dat aan de hand van het waar gebeurde verhaal 'Tommy en de oorlog'. Het verhaal gaat over Tommy Fritta, een Joods jongetje. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zit Tommy gevangen in een concentratiekamp in Theresienstadt (TsjechoSlowakije). Als baby komt hij het kamp binnen. Drie jaar blijft hij daar met zijn ouders op een klein kamertje. Voor zijn derde verjaardag maakt Bedrich Fritta, zijn vader, 52 tekeningen voor Tommy. In het geheim! Hij tekent vooral over dingen van het leven (bloemen, dieren, de markt, lekker eten), die Tommy door zijn gevangenschap niet kent.

Tommy heeft de oorlog overleefd, zijn ouders niet. Wel zijn de tekeningen bewaard gebleven. Een aantal van deze tekeningen spelen een belangrijke rol in dit project.

Door middel van tekeningen liet Tommy's vader zien wat vrijheid is. Dat doen wij ook. Vrijheid en het verzet tegen onvrijheid komen op verschillende manieren in dit project aan de orde. Door het verhaal van Tommy vormt de Tweede Wereldoorlog het uitgangspunt. Vervolgens komen vrijheid, onvrijheid en verzet terug in situaties van

de eigen leefwereld van kinderen. De Tweede Wereldoorlog zelf komt alleen summier aan de orde. Voor deze leeftijdsgroep laten we de gruwelen van de oorlog zoveel mogelijk achterwege. Het verhaal van Tommy hebben we daarop aangepast.

Dit project stimuleert kinderen in hun sociale wereldoriëntatie. Het verhaal van Tommy blijkt veel indruk te maken op kinderen in de leeftijd van 9 en 10 jaar. De belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog wordt erdoor op gang gebracht, zonder dat de kinderen belast worden met een te zware problematiek. Daarnaast worden de leerlingen zich meer bewust van de mate waarin zij situaties uit hun eigen leefwereld als 'vrij' of 'niet vrij' ervaren. Ook ontdekken zij dat onbeperkte vrijheid niet kan, omdat we altijd rekening met elkaar moeten houden. De noodzaak van regels, zoals bij voorbeeld in het verkeer, komt hierbij vanzelf ter sprake.

Als achtergrondinformatie voor de leerkracht beginnen we dit project met een tweetal originele teksten. De eerste is van Tommy zelf. Hij noemt zich nu Thomas Fritta-Haas. De tweede is van Leo Haas, de kampvriend van zijn vader en later zijn pleegvader.

Terugblik op Theresienstadt

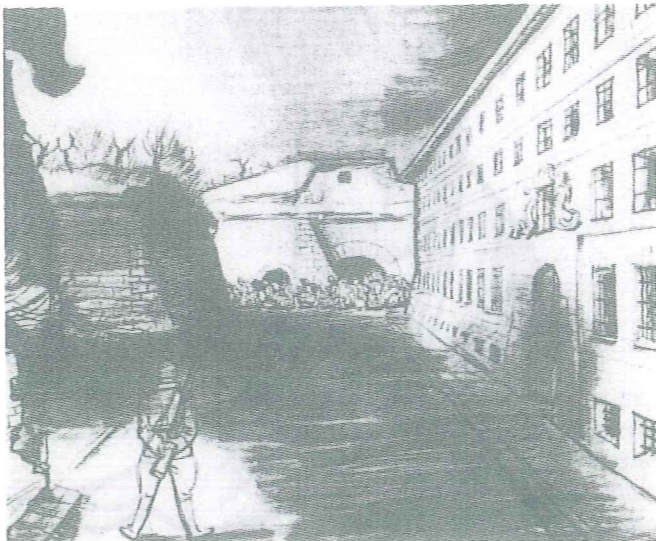
Er zijn, op mijn stiefvader na, helaas geen mensen meer die iets over mijn kinderjaren in Theresienstadt kunnen vertellen. Mijn vader en mijn moeder zijn dood en mijn stiefmoeder, die mij het kamp deed overleven, leeft niet meer. Wat ik me nu nog kan herinneren zijn enkele gebeurtenissen, maar vooral verhalen over mijn jeugd die mij verteld zijn.

Mijn vader, mijn moeder en ik hebben van 1942 tot 1944 in het ghetto gewoond. Het ghetto Theresienstadt was weliswaar geen paradijs, maar het was ook geen vernietigingskamp. Wel was er de altijd durende angst voor het transport naar zo'n kamp. Die dreiging hing in de lucht.

Ik denk dat ik in die tijd een normaal kind was. Alleen speelgoed en eten ontbraken. Maar ik had ouders en dat moet voor mij beslist het belangrijkste geweest zijn. Ik zie dat nu bij mijn vier kinderen. Grote gebeurtenissen drukken een duidelijk stempel op hen, maar ze halen hen niet uit hun evenwicht, omdat hun ouders erbij zijn.

We woonden in Theresienstadt met andere families in een kleine woning, maar niet in de gevangenis. Dat veranderde pas in 1944, toen we binnen Theresienstadt gevangen genomen werden. Met mijn moeder en mijn stiefmoeder kwam ik in de Gestapogevangenis terecht. We werden ondergebracht in een eenpersoonscel. Ik was met mijn drie jaren de jongste politieke gevangene. Mijn vader en mijn stiefvader waren naar Auschwitz getransporteerd, waar mijn vader al gauw overleed.

In de gevangenis van Theresienstadt werd mijn moeder ernstig ziek en bijna blind. Mijn moeder stierf op een ellendige manier, eigenlijk niet als een mens, want mensen sterven anders. Ik begreep er niets van. Ik snapte niet waarom mijn moeder dood ging, waarom ik honger moest lijden, waarom ik uit de w.c. water moest drinken, waarom het zo koud was, waarom ik geen bed had... Ik was alleen. De enige die bij me in de cel was, was Erna Haas, mijn stiefmoeder, die het kamp en de cel overleefde.

In 1945 kwam het Rode Leger en waren we vrij. We reden in een grote auto van het Rode Kruis naar Praag. Mijn benen waren als stengels en mijn hoofd was als een waterhoofd zo groot. In de begintijd werd ik in een jeugdtehuis ondergebracht. Later kwam ik thuis bij Leo en Erna Haas, mijn beide stiefouders. Wie mij destijds kenden, zeiden dat ik wel een aardig kind was, maar niet gemakkelijk om mee om te gaan. Eten kon of wilde ik niet. Ik kreeg de mooiste kadootjes, maar ik gooide ze zo uit het raam. Ik was doodsbang voor honden. Erna Haas zei dan tegen me: wees niet bang, want dit is geen hond, maar een schaap. Als ik sleutelgerammel hoorde trilde ik over heel mijn lichaam en ik huilde in mijn slaap. Tot vandaag toe droom ik nog dat ik achtervolgd en gevangen genomen word.

Mijn hele leven tot mijn trouwdag was een bittere tijd. Ik was alleen. Ik had niemand. Ik schrijf dit niet uit sentimentaliteit, maar wat ik hier zeg was eenvoudig zo. Ik had veel problemen, problemen met mezelf, problemen met mijn omgeving, en niemand kon me helpen, geen psychiater, geen vriend, geen vriendin... niemand. Toen ik mijn dienstitijd in het Tsjechische leger erop had zitten, werd de toestand beter. Ik leerde geweldige Joodse vrienden kennen. Het werd een goede tijd, vooral toen ik ook mijn latere vrouw Vera ontmoette.

In 1968 kwam het Russische leger naar Praag. We verlieten de stad en emigreerden naar Israël. Toen in Israël de Jom Kippur-oorlog uitbrak, besloten we in West-Duitsland te gaan wonen. Daar heeft men mij voor het eerst van mijn leven geholpen verder te komen in de maatschappij. In Mannheim werk ik nu als bibliothecaris. Hier hebben wij met onze vier kinderen een gelukkig leven. Gelukkig, niet omdat ik in Duitsland ben, maar omdat ik een geweldige vrouw en de liefste kinderen van de wereld heb.

Thomas Fritta-Haas

De gevangene in het babykussen

Toen ik Tommy voor het eerst zag, lag hij in een babykussen, dat zijn moeder Hansi Fritta tegen zich vastklemde. Dit gebeurde op het kazerneplein in het ghetto Theresienstadt, een Tsjechische garnizoensplaats uit de tijd van Maria Theresia met ongeveer 6000 inwoners. Deze stad werd door de nazi's ontruimd en herschapen in een Duits concentratiekamp, waar zo nu en dan meer dan 100.000 mensen bijeengedreven waren.

Onder hen bevond zich Tommy als gevangene in het babykussen. Hij was een jaar oud. Het kamp was oorspronkelijk bestemd voor het opvangen van Tsjechische en andere Midden-Europese Joden vóór hun transport naar Auschwitz en andere vernietigingskampen. De nazi's kwamen er in 1942 volledig in actie volgens de nazistische rassenwetten.

Theresienstadt . . . een gruwelplaats. Tot de gevangenen behoorden ook mijn vrouw Erna en ik. Erna overleed in 1954 aan de gevolgen van het kampeleven. Ondergebracht in de Maagdenburger kazerne, werden we de burens van Bedrich Fritta, zijn vrouw Hansi en hun zoontje Tommy. We zetten zelf een houten afscheidingswand op. Zo deelden we samen hetzelfde lot. Bedrich, die we vaak Fritzek noemde, en ik werden tewerkgesteld in de tekenkamer van de bouwleiding van het kamp. Op deze wijze werden wij en onze gezinnen – voorlopig althans – behoed voor deportatie naar Auschwitz.

Dankzij onze werkzaamheden konden we aan tekenmateriaal komen. Dit maakte het ons mogelijk, behalve de ons opgedragen bouwtekeningen ook het gebeuren van het ghettoleven 's nachts in het geheim op papier uit te beelden. Ieder maakte zijn eigen werk. Een schokkende ervaring voor mij was de kennismaking met de tekeningen van Fritta voor zijn kleine Tommy: zo'n uniek kinderboek geestig en tegelijk vol bittere humor. De erin uitgedrukte overtuigingskracht greep me aan. Hier was sprake van zijn overwinning op tijd en plaats middenin het roerige fascistische regime, op de grens van een zeker schijnende dood.

Ons illegaal werken werd ontdekt. Fritta en ik konden het grootste deel van het ons belastende tekenwerk, waaronder

zich ook het schetsboek voor Tommy bevond, met behulp van een deskundige medegevangene en onze vrouwen inmetzelen. Ons 'vergrijp' was zo ernstig, dat Eichmann zelf ons een verhoor afnam. We werden met onze gezinnen op zijn bevel naar de 'Kleine Festung' Theresienstadt overgebracht, een gevangenis van de Praagse Gestapo. De aanklacht luidde hoogverraad door middel van 'gruwelpropaganda' en de verspreiding daarvan in het buitenland. Er waren namelijk tekeningen buiten het kamp gesmokkeld. Er volgde een nieuw Gestapo-arrestatiebevel met de vermelding R.U. (Rückkehr unerwünscht), dat tevens onze gezinnen gold, dus ook Tommy, drie jaar oud. Dit alles gebeurde in 1944.

In de cel overleed Tommy's moeder al spoedig, zodat hij met mijn vrouw alleen overbleef. Tommy moest naar Auschwitz, maar mijn vrouw vocht voor zijn leven en met succes. Bijna een jaar lang bleven ze samen in eenzame opsluiting in de cel tot de bevrijding in 1945.

Fritta en ik werden na drie maanden naar Auschwitz gezonden. Ik moest Fritta volledig ondersteunen. In de ziekenbarak overleed Bedrich Fritta acht dagen na ons transport. Hij was aan het eind van zijn krachten. Ik beloofde hem voor Tommy te zullen zorgen, als ik de oorlog zou overleven. Van de dood van zijn vrouw Hansi wisten we toen nog niet. Als door een wonder heb ik na verblijf in verschillende andere concentratiekampen dit inferno overleefd. Met mijn vrouw en Tommy vormde we na de oorlog één gezin.

In 1945 haalde ik de goed bewaard gebleven tekeningen uit de schuilplaats in de muur, die buiten ons niemand kende. Ook de 52 tekeningen voor Tommy, die ik hem op zijn achttiende verjaardag onverhandigde.

Zij betekenen mijns inziens een bijna ongelooflijk en uniek geschenk van Bedrich Fritta niet alleen voor zijn zoon, maar zeker ook voor zijn vier kleinkinderen. Zij betekenen ook een geschenk voor alle kinderen in de wereld. Ik prijs me gelukkig dat ik als enige overlevende getuige van dit gebeuren, een van de meest unieke documenten heb mogen redden, die getuigen tegen het fascisme en zijn daden.

Prof. Leo Haas

OPZET

Voor wie _____

Het lesmateriaal is geschikt voor de groepen vijf en zes. Leerkrachten van de groepen zeven en acht zullen er voor hun leerlingen ook vele bruikbare lessuggesties in vinden.

Doel _____

Kinderen maken kennis met wat er gebeurd is tijdens de Tweede Wereldoorlog. De belangstelling voor dit thema zal hierdoor op gang komen. Verder ontdekken de leerlingen dat 'verzet' en 'gehoorzaamheid' met elkaar te maken hebben, evenals 'vrijheid' en 'de noodzaak van regels'.

Inhoud _____

Deel 1: Introductie. Het waar gebeurde verhaal 'Tommy en de oorlog' staat hierin centraal.

Deel 2: Verzet en gehoorzaamheid. Via een verscheidenheid aan lessuggesties leren kinderen het begrip verzet kennen. In dit verband komt ook het verzet tijdens W.O.II aan de orde. De leerlingen noemen situaties waartegen zij zelf in verzet zouden komen. De vraag of je altijd gehoorzaam moet zijn, komt hierbij aan bod.

Deel 3: Vrijheid, regels en rechten. Het begrip vrijheid komt hier in verschillende situaties aan de orde. De kinderen zullen ontdekken dat je in veel situaties zowel iets van vrijheid, als van onvrijheid kunt voelen. In sommige lessuggesties laten we de kinderen fantaseren over onbeperkte vrijheid. Kinderen zullen hierbij ontdekken dat er soms regels nodig zijn (zoals in het verkeer).

Tijdsinvestering _____

Uiteraard wordt het aan de leerkrachten zelf overgelaten welke lessuggesties zij willen overnemen en welke niet. De leerkracht maakt zelf een selectie. Vooral het niveau waarop de leerlingen zich bevinden, zal hierbij een rol spelen. Afhankelijk van de beschikbare tijd biedt dit project de mogelijkheid om er minimaal een halve dag (alleen introductie van het verhaal), of er maximaal een week mee bezig te zijn. Eveneens bestaat de mogelijkheid om de delen 2 en 3 gedurende een langere periode in sommige vakken terug te laten komen. De vakgebieden wereldoriëntatie en geestelijke stromingen lenen zich hiervoor het beste.

Schoolwerkplan _____

Besluit de school om dit thema jaarlijks terug te laten komen, dan verdient het aanbeveling om dit vast te leggen in het schoolwerkplan. De handleiding van dit project biedt voldoende aanknopingspunten om een schoolwerkplan-deel te schrijven. Het beste is natuurlijk wanneer in aansluiting hierop ook voor de groepen zeven en acht een plan wordt gemaakt.

Projectboekje _____

Het verdient aanbeveling om de leerlingen zelf een projectboekje te laten maken. De kopieerbare leerlingenbladen (vanaf blz. 23) vormen daar een onderdeel van. Wanneer de leerlingen tekeningen maken of andere opdrachten uitwerken, is het aan te raden om een formaat papier te gebruiken dat past in het projectboekje.

Dit verhaal is echt gebeurd. Het gaat over een jongetje dat Thomas Fritta heet. Zijn ouders noemden hem meestal Tommy. In dit verhaal noemen wij hem ook zo. Tommy is geboren op 22 januari 1941. Reken zelf

maar even uit hoe lang dat geleden is. Het was oorlog toen Tommy geboren werd. Hierdoor heeft Tommy geen gewone baby- en kleutertijd gehad. Daar gaat het verhaal over.

TOMMY EN DE OORLOG

Wat gebeurde er op de dag dat Tommy jarig was en drie jaar werd? Niets! Het was de hele dag donker. Er waren geen lachende mensen, geen kinderen, geen kadootjes. Werd er gezongen: „Lang zal Tommy leven...”? Nee! Waar Tommy woonde mocht je niet zingen en niet hardop praten. Dat was gevaarlijk. Zelfs voor een jongetje van drie jaar.

Tommy, 5 jaar oud

Tommy woonde niet in een gewoon huis, maar in een barak. Dat was een soort schuur. In die barak waren een heleboel kleine kamertjes getimmerd. In een van die kamertjes woonde Tommy met zijn vader en moeder. De vader van Tommy had van restjes hout een bedje voor Tommy gemaakt. Speelgoed was er niet. Er stond alleen een koffer met wat kleren.

Twee jaar lang was Tommy nu al op dit kamertje. Hij was nog nooit buiten geweest. Als hij begon te praten, werd zijn moeder bang. Ze zei altijd: „Sst, sst, zachtjes Tommy.” 's Nachts huilde Tommy van pijn in zijn buik. Hij had buikpijn van de honger. Tommy kreeg alleen maar oud brood te eten. Dat was niet

lekker. Melk kreeg hij nooit. Zijn armen en benen leken op stengels. Zo dun waren ze geworden.

Zorgden zijn vader en moeder misschien niet goed voor Tommy?

Nee hoor! Zij waren juist erg lief voor hem. Ze wilden zo graag dat

hij genoeg te eten zou krijgen. Ze wensten dat hij zou kunnen spartelen en spelen... en rennen... en de zon zou kunnen voelen... en bloemen zou kunnen plukken en... en... Als de vader van Tommy hieraan dacht, werd hij verdrietig. Zo verdrietig, dat hij er niet van kon slapen.

Wat was er aan de hand? Waarom was er niet genoeg eten? Waarom moesten ze zo stil zijn? Waarom waren ze zo angstig en zo verdrietig?

Er was oorlog. Daar had het allemaal mee te maken. Toen Tommy één jaar was, woonde hij nog in een gewoon huis. In een gewone straat. Alles was gewoon, tot er op zekere dag iets gebeurde. Onverwachts vielen soldaten het huis van zijn ouders binnen. „Geef hier de sleutel van jullie huis”, zeiden

de soldaten. „Dit huis en alles wat er in staat is voortaan van ons.” Ze stonden met het geweer in de hand. „Jullie zijn Joden. Jullie zijn anders. Daarom gaan we jullie wegvoeren. Vooruit, schiet op! Pak een koffer in met kleren en tandenborstels! In naam van Hitler, onze leider!” Dat laatste zeiden ze er steeds tussendoor.

Wie was dat toch, die Hitler? Hitler was een man die de baas was geworden van Duitsland. Hij wilde ook graag over andere landen de baas zijn. Hij en zijn helpers probeerden van Duitsland een super-groot land te maken. Daarom verklaarde Duitsland de oorlog aan andere landen.

Hitler vond dat sommige mensen meer waard waren dan andere. Joden vond hij nog het minste waard. Wat zijn Joden eigenlijk? Dat is een groep mensen die bij elkaar horen. Ze horen bij elkaar, omdat ze bijvoorbeeld een eigen taal en een eigen godsdienst hebben. Joden hebben ook hun eigen feesten. Joden zijn heel gewone mensen. Toch kon Hitler de Joden niet uitstaan. „Joden zijn een gevaarlijk soort mensen! Die moeten maar verdwijnen!” Dat schreeuwde Hitler. Hitler was heel gemeen tegen de Joden.

De vader en moeder van Tommy waren ook Jood. Daarom namen de soldaten van Hitler Tommy en zijn ouders mee. Ze werden in een goederentrein geduwd. De reis duurde lang.

Dagenlang zaten ze met veel te veel mensen in een donkere wagon. Ze kregen niets te eten en te drinken. Er was ook geen w.c. Tommy lag in de armen van zijn moeder. Hij hilde alsmaar.

„Stil maar kindje”, zei Tommy’s moeder zachtjes. Ze gaf hem veel lieve kusjes. Als ze moe werd, gaf ze Tommy over aan haar man. Die wiegde dan net zolang tot Tommy in slaap viel.

Eindelijk mochten ze de trein uit. Ze waren nu ver van huis. Helemaal in Theresienstadt. Een stad in Tsjechoslowakije. Daar werden Tommy en zijn vader en moeder naar een soort kazerne gebracht. Het was een plaats waar veel hoge gebouwen bij elkaar stonden. Het hele terrein was omheind met prikkeldraad. Soldatenkamp,

zo werd het terrein genoemd. Hier waren soldaten van Hitler de baas.

In dit kamp werden soms wel twintig mensen tegelijk in één kamer gestopt. Daar moesten ze dan blijven wonen. De familie van Tommy had nog geluk, want zij kregen samen één kamertje. De kamer was twee meter lang en twee meter

breed. Het was het kamertje waar we in het begin van het verhaal al over vertelden.

De Duitse soldaten wisten dat de vader van Tommy tekenaar was. Hij kon tekenen hoe je huizen moest bouwen. „Die kunnen we wel gebruiken voor onze bouwtekeningen”, dachten ze. Tommy’s vader moest daarom elke dag naar een kantoor in het kamp. Daar moest hij tekeningen maken voor de soldaten. „Pas op”, zeiden de soldaten tegen hem, „je mag alleen tekenen wat wij zeggen! Als je iets anders tekent, is je leven niet veilig! En denk erom, zorg dat je vrouw en je kind de deur niet uitkomen! Anders halen we die bij je weg!”

Stiekem, heel stiekem, deed de vader van Tommy toch wat door de soldaten verboden was. Stiekem nam hij stompjes kleurpotlood en kaarsjes mee van zijn werkplaats. In het geheim tekende hij wat er in het kamp gebeurde: hoe de mensen moesten wonen, dat ze geslagen werden, dat ze ziek en mager waren geworden en nog meer van die nare dingen. Hij maakte deze tekeningen op kleine stukjes afvalpapier. De tekeningen werden stiekem het kamp uit gesmokkeld. Zo kwamen de mensen in de wereld erachter wat er werkelijk gebeurde in het soldatenkamp. Want Hitler en zijn helpers vertelden vaak leugens aan de

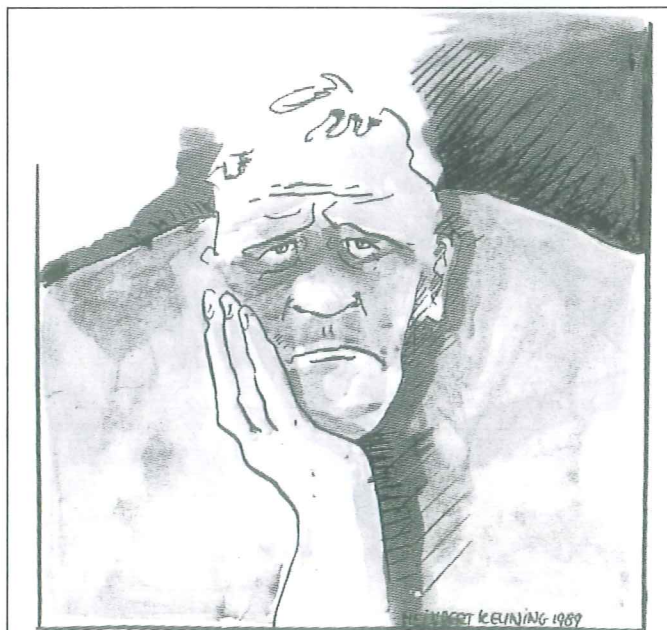
mensen. De avond voordat Tommy drie jaar werd, was Tommy’s vader erg verdrietig.

„Zouden we ooit nog bevrijd worden uit deze gevangenschap?” zei hij zachtjes tegen zijn vrouw. „Ik weet het niet.” antwoordde Tommy’s moeder. „Het allerergst vind ik het voor onze lieve Tommy. Kon hij alvast maar vrij zijn!”, zei ze. „Jaaa...”, zei Tommy’s vader en hij staarde lang voor zich uit. In zijn gedachten werd alles anders. Het werd allemaal veel mooier...

Zijn gedachten leken op een droom. Het was een dagdroom. Hij droomde dat er vrijheid zou zijn op Tommy’s derde verjaardag. Er was geen oorlog meer. Hij droomde dat Tommy een gezellige dikke peuter was, die een verjaardagstaart met kaarsjes kreeg. Tommy had rode wangen. Hij krijste van plezier bij het zien van de brandende kaarsjes op de taart. In zijn dromen zag hij zichzelf met Tommy in het

park lopen. „Papa, papa, visje eten geven!” zei Tommy in zijn droom...

Toen de vader van Tommy opkeek, zag hij dat Tommy lag te slapen. In de armen van zijn moeder. Opeens dacht hij aan de stompjes kleurpotlood. „Weet je wat”, dacht hij, „ik ga mijn dromen tekenen.” Op een paar oude

stukjes behangpapier begon hij te tekenen. Een kaarsje gaf wat licht. Hij tekende wat Tommy allemaal zou zien als hij vrij zou zijn. Koeien, schapen, de zon, bloemen... Er was zoveel dat Tommy nog niet kende. Misschien zelfs zou hij het nooit kunnen zien. Tommy's vader tekende en tekende, de hele nacht door. Hij maakte die nacht twee-en-vijftig tekeningen. „Dit is mijn cadeau voor de derde verjaardag van mijn liefste zoon”, zei hij zachtjes bij zichzelf.

Maar... kreeg Tommy de tekeningen ook echt op zijn verjaardag? Jawel, maar pas veel later. De oorlog was toen allang voorbij. Het was te gevaarlijk om ze echt op Tommy's derde verjaardag te geven. Tommy's vader wist een spleet, ergens in een muur van het soldatenkamp. Daar stopte hij de tekeningen in. Daarna maakte hij met zand en steentjes de spleet dicht. Alleen met Leo Haas praatte hij erover. Dat was zijn beste vriend uit het kamp. Hem wees hij ook de plek in de muur waar de tekeningen verstopt waren. Leo Haas woonde met zijn vrouw Erna naast het kamertje van Tommy's familie. Leo beloofde voor Tommy te zorgen als Tommy's vader en moeder er misschien niet meer zouden zijn.

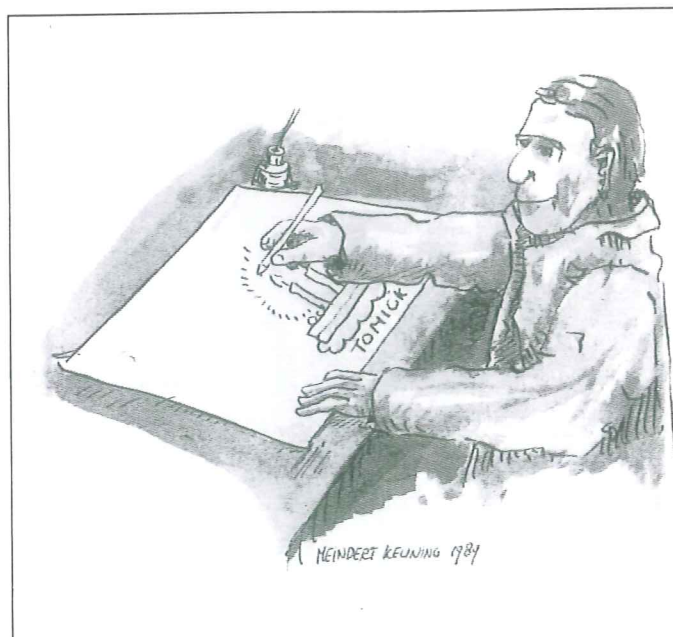
Hoe ging het verder met Tommy en zijn familie? Met de vader en moeder van Tommy ging het niet goed. De

Duitse soldaten hadden tóch ontdekt dat zijn vader dingen over het kamp tekende. Ze stuurden daarom Tommy's familie voor straf ergens anders heen. Ze kwamen terecht in een kamp waar het allemaal nog veel erger was. De vader en moeder van Tommy zijn daar gestorven. Tommy was erg ziek en mager, maar hij bleef in leven. Leo Haas en zijn vrouw Erna werden naar datzelfde vreselijke kamp gestuurd. Toen Tommy geen vader en moeder meer had, zorgde Erna voor hem. Zij deed alles wat ze kon om Tommy in leven te houden. En dat lukte!

In 1945, toen Tommy vier jaar was, kwam de bevrijding. Hitler had de oorlog verloren. Alle gevangenen werden bevrijd. Tommy was toen een mager klein jongetje. Hij mocht voor het eerst naar buiten. Leo Haas en zijn vrouw Erna waren allebei blijven leven. Dat leek wel een wonder! Zij werden de nieuwe vader en moeder voor Tommy.

Natuurlijk waren ze blij dat ze bevrijd waren uit de gevangenis van Hitler. Maar toch hadden ze nog veel verdriet. Verdriet over alles wat er gebeurd was. Weet je wat zo vreemd was? Ze zaten niet meer gevangen en toch waren ze alle drie nog steeds angstig. Tommy droomde elke nacht nog over het kamp. Hele nare dromen waren dat!

Hoe is het verder met

Tommy gegaan? Daar zullen jullie wel benieuwd naar zijn! Tommy is getrouwd met een lieve vrouw. Vera heet ze. Ze hebben vier kinderen gekregen. Die zijn nu ook al weer groot. Tommy zelf zegt, dat hij zich met zijn gezin heel gelukkig voelt. Hij werkt nu in een bibliotheek in Mannheim. Dat is een stad in West-Duitsland.

Natuurlijk kunnen we in dit verhaal niet alles vertellen over het leven van Tommy. Maar één belangrijke gebeurtenis mogen we niet vergeten. Toen Tommy achttien jaar werd, kreeg hij een bijzonder cadeau. Leo Haas, zijn tweede vader, gaf het hem. Hij zei: „Dit is een prentenboek. Jouw eerste vader heeft deze tekeningen speciaal voor jou gemaakt. Hij had ze willen geven op jouw derde verjaardag, maar

dat was toen te gevaarlijk”. Leo vertelde dat hij nooit de plek vergeten was, waar Tommy’s vader de tekeningen had ingemetseld. Daarom had hij ze na de bevrijding uit de muur kunnen halen. Hij had ze al die jaren zorgvuldig bewaard. Toen Tommy de tekeningen kreeg, kon hij niets zeggen. Hij kon alleen maar huilen. Van blijdschap en van verdriet.

Nu Tommy zoveel jaren ouder is, kan hij er wel over praten. „Het is het mooiste cadeau dat ik ooit in mijn leven heb gekregen”, zei hij

tegen ons. Tommy vond het goed dat wij een paar tekeningen van hem leenden.

„Laat ze maar zien aan de kinderen op school”, zei hij. „Het is anders zo moeilijk te geloven dat het echt allemaal gebeurd is.”

LESSUGGESTIES

Deel 1: Introductie

Voorlezen

Het project start met het voorlezen van het verhaal 'Tommy en de oorlog'. Hierna worden de tekeningen bekeken die door de vader van Tommy zijn gemaakt (blz. 13, 15, 17, 19, 21, 22 en de omslag). Het is van belang dat de leerkracht hierbij benadrukt dat deze tekeningen echt door Tommy's vader zijn gemaakt. Laat de kinderen zelf bedenken wat Tommy's vader bij het maken van elke tekening gedacht zal hebben.

Kringgesprek

De kinderen krijgen hier de gelegenheid om elkaar te vertellen wat het meeste indruk op hen maakte. Het verhaal zal bij de kinderen veel vragen oproepen. Hierdoor komt er vanzelf enige achtergrondinformatie over de Tweede Wereldoorlog aan de orde. Per klas en per situatie zal het verschillend zijn wat de leerlingen aan antwoorden aankunnen. Het is raadzaam om de gruwelen van deze oorlog niet te gedetailleerd te behandelen. Daarvoor zijn deze kinderen nog te jong. Een leerkracht die de kinderen kent, zal dit zelf goed aanvoelen. Wij gaan er overigens vanuit dat iedere leerkracht basiskennis over dit onderwerp heeft.

Tekenen

Opricht: teken of schilder iets uit het verhaal, dat het meeste indruk op je maakte. De leerlingen laten de tekeningen aan elkaar zien en vertellen elkaar waarom de gebeurtenis op de tekening zo'n indruk maakte.

Lezen

Het verhaal is kopieerbaar afgedrukt. Afhankelijk van het niveau van uw klas kunnen de leerlingen het verhaal ook zelf lezen: individueel of groepsgewijs.

Taal

De leerlingen beantwoorden schriftelijk de vragen op leerlingenblad 1 (blz. 23) en bespreken daarna groepsgewijs de antwoorden.

Dagdromen en stripverhaal

Omdat in het verhaal het dagdromen van Tommy's vader een grote rol speelt, kunt u daar met uw klas dieper op in gaan. U kunt vertellen dat Tommy's vader in zijn dagdromen nare dingen liet veranderen in fijne dingen en dat hij daar tekeningen over maakte. U kunt de leerlingen vragen of zij ook weleens een dagdroom hebben gehad en wie daar wat over wil vertellen. Het verschil tussen een gewone droom en een dagdroom komt dan meestal vanzelf ter sprake. Vervolgens krijgen de leerlingen de opdracht om te 'dagdromen' over iets van hunzelf

of van de wereld, dat ze graag anders zouden willen zien. In hun dagdroom wordt het allemaal fijner, mooier en eerlijker. In een dagdroom kan bij voorbeeld een ruzie veranderen in vriendschap. Als de kinderen klaar zijn met hun 'droom', tekenen zij die in de vorm van een stripverhaal. In groepjes kunnen de kinderen elkaars stripverhaal bekijken en er vragen over stellen.

Interviews

Wat heeft 1940-1945 betekend voor de eigen wijk of stad? Hoe was het toen m.b.t. de school, de straat, de kerken, de winkels, het voedsel, de gezondheidszorg, het werk, de verkeerssituatie? Het is mogelijk dat de leerlingen in groepjes een van bovengenoemde thema's nemen om dit verder uit te zoeken. Oudere mensen kunnen hierover iets vertellen. De scholen die al eerder dit project uitvoerden, hebben goede ervaringen met in de buurt gelegen bejaardenhuizen. Er bleken genoeg ouderen te zijn die de kinderen hierover iets wilden vertellen. Van tevoren bereiden de kinderen in groepjes enkele vragen voor. Als verwerking maken zij een verslag over het gesprek. Dit kan later opgenomen worden in het projectboekje.

Lied

De kinderen lezen de tekst van het lied 'De Speelstad' (leerlingenblad 3 blz. 25). Vervolgens denken zij na over de volgende vraag: „Dit lied is speciaal uitgekozen bij het verhaal van Tommy. Waarom zou juist dit lied bij het verhaal passen?” Op het leerlingenblad is te weinig ruimte voor het antwoord.

Tentoonstelling

In samenwerking met de bibliotheek of het archief van de gemeente kunt u kinderen foto's en andere illustraties uit de oorlogstijd laten zien. Wellicht zijn er foto's van de eigen wijk in de oorlogstijd. Misschien kunt u hierover een kleine tentoonstelling inrichten.

Handenarbeid

In de meeste gemeenten is wel iets te vinden dat herinnert aan de oorlog. Het kunnen namen van straten of pleinen zijn, oorlogsmonumenten, graven van oorlogsslachtoffers etc. Het is zinnig om kinderen hierop attent te maken. Dergelijke informatie kan de volgende opdracht inleiden:

Stel, de burgemeester van jullie woonplaats heeft besloten om iets speciaals te doen ter herinnering aan de bevrijding. Op een plaats, dichtbij het centrum, is een braak liggend stuk grond. Vorig jaar stonden daar nog oude gebouwen van de gemeente, maar die zijn gesloopt. De burgemeester en de wethouders willen nu dat daar een park komt. Een park, dat het '5-mei-park' zal worden genoemd (voor Vlaanderen 8-mei-park). De

Tomíčkovi

K JEHO 3. NAROZENINÁM
V TEREZÍNĚ - 22. I. 1944!

Voor Tommy

burgemeester heeft gezegd: „Elk jaar moet er in dit park in mei een herdenkingsbijeenkomst worden gehouden. Op die dag moeten mensen eraan worden herinnerd dat we ons altijd moeten inzetten voor de vrede. We moeten ons best doen om alle mensen de kans te geven een fijn leven te hebben. Alle mensen uit de eigen straat, de eigen stad (dorp) en de hele wereld.

Voor die herdenkingsbijeenkomst moet iets in het park gebouwd worden. Kunstenaars krijgen de opdracht om voor dit park kunstwerken te maken. Het moet kunst zijn die iets te maken heeft met oorlog en vrede. Voor alle kinderen uit onze woonplaats komt een ontwerpwedstrijd. Zij mogen een maquette maken van het park, zoals zij het graag zouden willen zien. Een deskundige jury zal beoordelen welk ontwerp het meest geschikt is om ook echt uit te voeren.”

De klas wordt verdeeld in groepen. De kinderen van elke groep denken na over het park. Hoe moet het park ingedeeld wor-

den? Wat moet erin? Wat voor soort bomen en bloemen, hoeveel grasveld? Moeten er vijvers, speelveldjes of iets anders in komen? Samen maakt elke groep op papier een plan voor het park. Dit plan wordt met de leerkracht besproken. Vervolgens gaat elke groep van handenarbeid- en afvalmaterialen een maquette maken van het park. In deze maquette zijn al kunstwerken te zien.

Deze opdracht kan worden uitgebreid door elke groep regels te laten bedenken voor het park. Bij de ingang van het park komt een bord met regels te hangen. Het moeten regels zijn die zoveel mogelijk mensen de kans geven om te kunnen genieten van het park. Zonder dat het park vernield wordt en zonder dat de mensen last van elkaar hebben.

Misschien lukt het u om bij deze opdracht de gemeente ook echt in te schakelen. Wellicht kunnen de maquettes in het gemeentehuis worden tentoongesteld.

Deel 2: Verzet en gehoorzaamheid

Verzet uitlokken

Het is hierbij de bedoeling dat kinderen het spanningsveld ontdekken dat ligt tussen 'in verzet komen' en 'gehoorzaam zijn'. Als inleiding is het zinnig om de kinderen zelf iets van verzet te laten ervaren. De leerkracht begint daardoor met het nemen van een protestuitlokkende maatregel. De groep wordt een beperkende, of beledigende regel opgelegd, of krijgt een zinloze opdracht. Het moet een maatregel zijn waarvan de leerkracht zeker weet, dat de leerlingen deze heel vreemd zullen vinden. Als de leerlingen zich afvragen waarom dat zo moet, dan geeft de leerkracht geen bevredigende uitleg. Bijvoorbeeld: 'Omdat ik het nu zo wil'.

Op de proefscholen voor dit project bedachten leerkrachten onder andere deze maatregelen:

- we schaffen het speelkwartier af;
- we zetten de stoelen weg en doen voortaan alles staande;
- een aantal vellen vol kruisjes laten zetten;
- straf geven om niks, op een rare manier;
- leerlingen uit boekjes laten werken, die duidelijk veel te makkelijk, of juist veel te moeilijk zijn.

De leerkracht voelt zelf wel aan hoe lang het goed is om door te gaan met de maatregel, alvorens een gesprek hierover te beginnen. Startvragen voor een dergelijk klasgesprek zijn bijvoorbeeld:

- hoe vonden jullie deze opdracht?
- wie werd er boos en waarom?
- wie kwam er in verzet tegen deze maatregel? Op welke manier?

- vind je dat je mij altijd meteen moet gehoorzamen? Waarom?
- wie heeft daarover een andere mening?
- waarom zeiden jullie niets? (als ze er niet tegen in opstand kwamen).

Na deze voor de kinderen vreemde gebeurtenis legt u uiteraard uit waarom u dit gedaan hebt. U kunt uitleggen dat de Duitse soldaten in de oorlog allerlei vreemde maatregelen namen. Er mocht bijvoorbeeld niet meer naar de radio geluisterd worden, fietsen moesten ingeleverd worden en Joden moesten een gele ster gaan dragen.

Vervolgens is het zinvol om terug te komen op het verhaal van Tommy. Stel hierbij de klas vragen over het verzet van Tommy's vader. Bijvoorbeeld „Tegen welke maatregel van de soldaten verzette Tommy's vader zich? Waarom deed hij dat?”

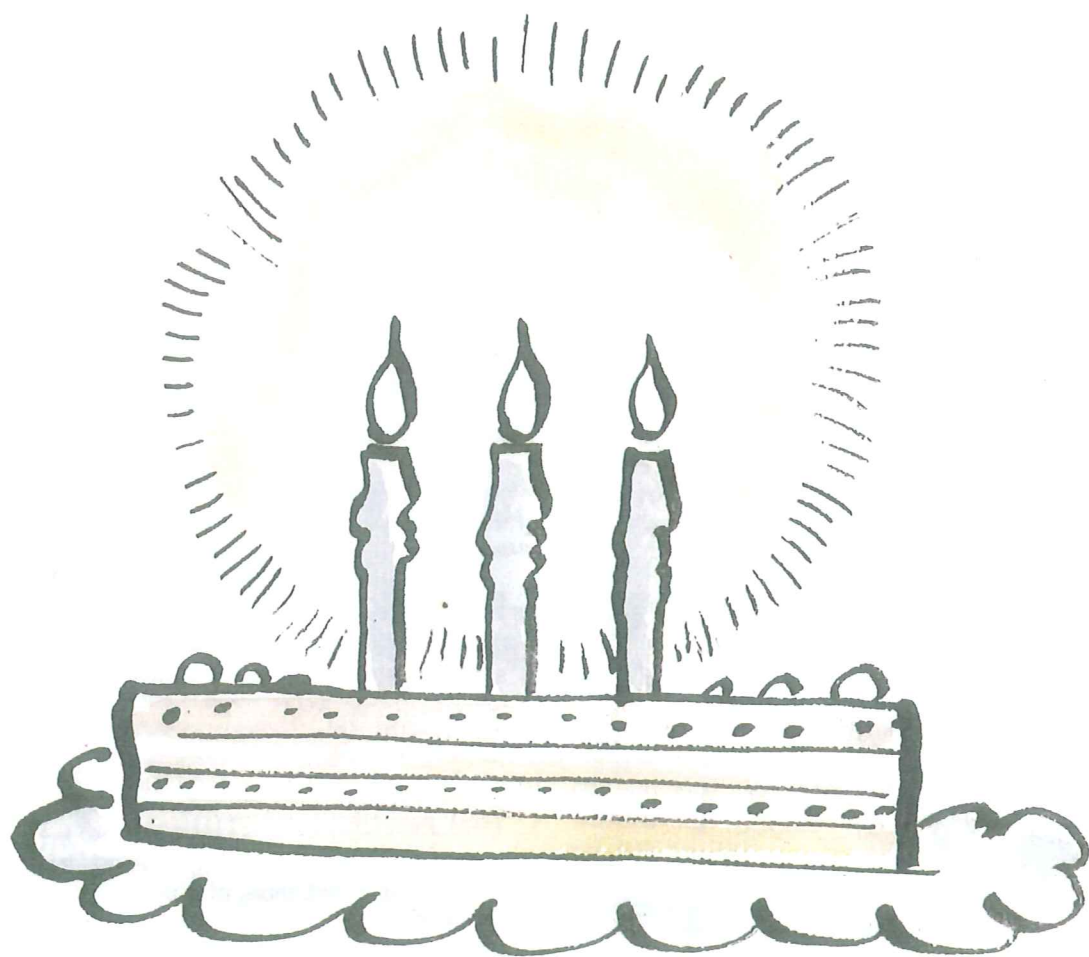
Woordassociatie

Het woord 'verzet' staat met grote letters op het bord. U nodigt uw leerlingen uit om op het bord woorden te schrijven die te maken hebben met het woord verzet. Na deze woordassociatie kunt u samen met de leerlingen de woorden gaan ordenen en bespreken. De leerlingen schrijven vervolgens zoveel als ze nu weten over het woord 'verzet' op in hun projectboekje.

Informatie

Na het voorgaande is het zinvol om de kinderen summier iets te

ТО МІЇКОВІ!

Voor Tommy op zijn derde verjaardag

vertellen over verzet in de oorlog. De volgende tekst kunt u hiervoor gebruiken:

„De vader van Tommy en zijn vrienden uit het kamp kwamen in verzet tegen de soldaten. Hoe deden ze dat? Door dingen te doen die verboden waren. Ook veel mensen in Nederland, die niet in het kamp zaten, kwamen in verzet tegen de soldaten van Hitler.

Er waren bijvoorbeeld mensen die de Joden stiekem een verborgen plaatsje in hun huis gaven en zorgden dat ze te eten kregen. Mensen laten onderduiken, noemden ze dat. De families die onderduikers in huis hadden, waren altijd wel een beetje bang dat ze ontdekt zouden worden of dat andere Nederlanders hen zouden verraden. Dat gebeurde soms en de mensen hadden er schrik voor.

Als de soldaten van Hitler mensen in het verzet ontdekten, werden ze vaak met hun familie héél zwaar gestraft. Soms moesten ze dan naar een concentratiekamp, waar maar heel weinig mensen levend uitgekomen zijn.

De mensen in het verzet probeerden op veel manieren tegen de soldaten van Hitler te werken. Op geheime plaatsen, soms onder de grond of in verborgen kamertjes, vergaderden ze met elkaar. Ook werden er stiekem verzetskranten gemaakt. In zo'n krant stond dan nieuws over de oorlog, maar er stonden ook waarschuwingen en oproepen in. Zo stond er bijvoorbeeld een keer in: „Let op! De soldaten zijn bezig overal de radio's bij de mensen weg te halen. Verstop uw radio, begraaf hem bijvoorbeeld in de grond. Als de soldaten aan uw deur komen, lieg dan. Zeg dan gewoon dat u nooit een radio hebt gehad.”

Soms waren brieven van verzetsmensen helemaal in geheimschrift geschreven. De mensen die ze rondbrachten deden zéér gevaarlijk werk. Koeriers werden ze genoemd. Als de soldaten van Hitler een koerier ontdekten, werd de koerier zwaar gestraft.”

Lezen en kijken

In aansluiting op het voorgaande lezen de leerlingen de tekst 'In het geheim' (leerlingenblad 4 blz. 26). Op dit leerlingenblad staat een tekening over de toestand in het soldatenkamp. De angst en wanhoop is van de gezichten af te lezen. De tekening is gemaakt door Bedrich Fritta, de vader van Tommy. Laat de leerlingen goed naar de tekening kijken. Waarschijnlijk kunnen zij zich inleven en iets vertellen over de uitdrukking van de gezichten van de mensen

Rollenspel

De leerlingen verdelen zich in groepjes en proberen zich in de volgende situatie te verplaatsen:

„In jullie buurt is een speelplaats waar jullie veel gebruik van maken. Er zijn klimrekken, glijbanen en er is een zandbak en een voetbalveld. De speelplaats is het eigendom van de

gemeente. Regelmatig wordt er veel vernield. Vaak door grotere jongens uit de buurt. Tot voor kort heeft de gemeente de speelplaats steeds weer opgeknapt. Maar na de laatste vernieling is daar een einde aan gekomen. Het werd allemaal te duur. Mensen die de baas zijn in de gemeente hebben besloten de speelplaats op te heffen. Er komt parkeerruimte voor in de plaats.”

Opdracht:

De kinderen uit de wijk zijn erg boos op de gemeente. Zij verzetten zich tegen de maatregel van de gemeente. Bedenk per groepje een actie om de gemeente zover te krijgen dat de speelplaats behouden blijft. Elk groepje presenteert de actie aan de rest van de klas.

Verwerking:

Een nagesprek met de klas over de verschillende acties is erg belangrijk. De leerlingen worden hierbij uitgenodigd om van elk actiemiddel te zeggen welke goede en minder goede kanten eraan zitten.

Het is van belang dat u hierbij de kinderen uitlegt dat dit soort verzet niet te vergelijken is met het verzet tijdens de oorlog. Tijdens de oorlog moesten de mensen zich verzetten tegen bazen, die zij niet zelf gekozen hadden. De Duitsers hadden zich opgedrongen. Zij waren hier de baas komen spelen, zonder dat wij dit wilden. De mensen van de gemeenteraad hebben we zelf gekozen. Wat een gemeenteraad beslist is daarom heel anders dan een beslissing van de Duitsers. Verzet tegen een gemeenteraad betekent daarom vooral: proberen de mening van de gemeenteraad over een bepaald onderwerp te veranderen.

Muziek

De leerlingen zingen het 'Nee-lied'. Hoewel er noten bij de tekst staan, is het bij dit lied zeker mogelijk om de kinderen zelf een melodie te laten bedenken. De tekst staat op leerlingenblad 5 (blz. 27). Op deze bladzijde kunnen de leerlingen ook aangeven, waartegen zij zelf in verzet zouden komen.

Verzetskrant maken

De leerlingen denken na over de volgende vraag: 'Is er iets op school, in de buurt, thuis, of in de wereld wat je oneerlijk vindt en waartegen je je zou willen verzetten?'

Daarna maakt elke leerling op een strookje papier de volgende zin af:

Ik verzet me tegen .....

omdat .....

Vervolgens worden alle strookjes op een groot vel papier geplakt, zodat er een verzetskrant ontstaat. De leerlingen lezen de krant en stellen er elkaar vragen over.